

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri

Çağrı Erhan

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler
Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atf için: Erhan, Çağrı, “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül’ün Etkileri”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 3 (Güz 2004), s. 123-149.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri

Çağrı ERHAN*

ÖZET

Orta Asya bölgesi, Soğuk Savaş boyunca olduğu gibi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden ilk yıllarda da ABD'nin dış politika öncelikleri arasında yer almadı. Ancak 1990'ların ikinci yarısında ABD'nin Orta Asya'daki yaşamsal çıkarlarının giderek farkına varmasına paralel olarak, Amerikan ulusal güvenlik stratejilerinde bu bölgeye ayrılan yer de artmaya başladı. 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından ise ABD, Orta Asya cumhuriyetleriyle yakın işbirliği yapmaya başladı. Bölgeye gelmeye "istekli" Amerikan birlikleri 2001 sonundan itibaren "terörle mücadele" söylemi altında Orta Asya'ya girmeye başladılar. Böylece 1990'ların ikinci yarısından itibaren, bölgeye güçlü biçimde girebilmenin yollarını arayan ABD, Orta Asya'ya yönelik askerî açılımını başlatmış oldu. Bu durum, Rusya'nın "geçici onayı" ve bölge ülkelerinin işbirliğine yanaşmaları sayesinde kolaylıkla gerçekleştirildi.

Anahtar kelimeler: ABD, Orta Asya, Rusya, 11 Eylül, jeopolitik

US Policies toward Central Asia and Effects of the September 11

ABSTRACT

As it had been the case during the Cold War, Central Asian region was not one of the priorities in the US foreign policy in the wake of the dissolution of the Soviet Union. However, this began to change in the second half of the 1990s as the US became aware of its vital interests in the region. This led to a situation in which the place accorded to Central Asia in the American national security strategies began to increase. Following September 11 attacks the US started cooperating with the Central Asian republics closely. US troops began to enter the region under the rhetoric of "fight against terrorism" since the end of 2001. Thus, US administration began its military opening toward the region as it had been seeking ways to gain influence in the region since the second half of the 1990s. Washington realized its aim quickly due to the "temporary approval" of Russia and willingness of the regional countries to cooperate.

Keywords: US, Central Asia, Russia, September 11, geopolitics

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Soğuk Savaş Döneminde ABD'nin Orta Asya'ya Bakışı

Olaf Caroe 1967'de basılan *Sovyet İmparatorluğu, Orta Asya Türkleri ve Stalincilik* başlıklı eserinde, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki cumhuriyetlerde yaşanacak sorunlar nedeniyle çökeceğini ileri sürmekteydi. Caroe'ye göre "1300 yıla dayanan bir Müslüman geçmişi bulunan ve Sovyet yönetimi tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılsa da güçlü biçimde varlığını devam ettiren Türklük bilincine sahip Orta Asya halkları, Moskova'nun Ruslaştırma ve dinsizleştirme politikalarına" başkaldıracaklardı.¹ Caroe'nin kitabıyla aynı tarihte Türkiye'de de Samet Ağaoğlu *Sovyet Rusya İmparatorluğu* adlı gezi kitabında, Orta Asya Türklerinin yoğun komünist propagandayla dinsizleştirilmeye çalışıldığını, bu bölgenin zenginliklerinin Moskova tarafından sömürüldüğünü ve bu sömürü mekanizmasının ortadan kalkmasıyla birlikte Sovyetler Birliği'nin çökeceğini yazıyordu.²

Aralık 1991'de Sovyetler Birliği resmen tarihe karıştı. Ancak, bu çöküşün nedenleri arasında ne Caroe'nin iddia ettiği gibi Orta Asya halklarının başkaldırısı, ne de Ağaoğlu'nun vurguladığı bölge zenginlikleri üzerindeki Rus denetiminin sona erdirilmesi vardı. Sovyetler Birliği'nin çöküşüne yol açan nedenler büyük ölçüde ülkenin batı topraklarındaki gelişmelerden kaynaklanıyordu, doğusundakilerden değil. Zbigniew Brzezinski *Büyük Çöküş* kitabında Marquis de Custine'nin 1839'da yazdığı *Rusya'dan Mektuplar* adlı eserine atıf yaparak, "Ağızları mühürlenmiş Rus halkı konuşma özgürlüğünü nihayet ele geçirince o kadar çok konuşacaklar ki, bütün dünya şaşırarak, kıyamet gününün geldiğini sanacak" cümlelerine dikkati çekiyordu.³

Esasen, Sovyetler Birliği'nin batısından dağılmaya başlamasının temel nedenleri arasında, "Rus halkının konuşmaya başlamasının" yanı sıra, ABD'nin Soğuk Savaş yıllarındaki stratejisini büyük oranda Sovyet denetimindeki Doğu Avrupa ülkelerini ve Sovyetler Birliği'nin bu bölgeye komşu cumhuriyetlerini etkilemeye dönük politikalara dayandırması yatmaktaydı. Jeopolitiğin kurucusu sayılan Sir Halford John Mackinder'in "merkez bölge" (*heartland*) olarak isimlendirdiği Doğu Sibirya ile Volga havzası arasında uzanan ve Orta Asya'yı da içeren geniş ova Asya-Avrupa ve Afrika kıtalarından oluşan "dünya adasını" denetleyebilmek için mutlaka elde tutulması gereken bir böl-

¹ Olaf Caroe, *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism*, Londra, Macmillan, 1967, s. 257-268.

² Samet Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, Baha Matbaası, 1967, s. 120-121.

³ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Çöküş*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1990, s. 57.

geydi. Mackinder'a göre merkez bölgenin denetimi de ancak Doğu Avrupa'ya egemen olunmasıyla mümkün olabilirdi. Bu görüşünü Mackinder, "Doğu Avrupa'ya egemen olan merkez bölgeyi denetler. Merkez bölgeye egemen olan dünya adasını denetler. Dünya adasına egemen olan dünyayı denetler" sözleriyle ifade etmişti.⁴

Mackinder'in 1904'de ileri sürdüğü bu görüşler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'ne karşı politikalar geliştirmeye çalışan Amerikalı strateji uzmanları için hareket noktası oldu. George Kennan, 1947'de ABD Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı bir raporda ABD'nin tüm gücünü Avrupa ve Asya'da güç dengesini tekrar tesis etmeye yoğunlaştırması gerektiğini söylüyordu.⁵ Benzer şekilde, Mart 1948'de ABD Ulusal Güvenlik Konseyi'nin hazırladığı ilk raporlardan birinde, Sovyetler Birliği'nin tüm Avrasya bölgesine silah kullanarak veya siyasi yollardan hakim olmasının ABD açısından kabul edilemez nitelik taşıdığı belirtilmekte ve Mackinder'in "merkez bölge" olarak adlandırdığı toprakların Sovyetler Birliği'nin tartışmasız egemenliğinde olduğu bir ortamda yapılması gerekenin bu bölgeye kenar teşkil eden bölgelerin ABD tarafından denetlenmesi olduğu ifade edilerek, bunun ABD için hayatiyeti vurgulanmaktaydı.⁶ Bu tarihten itibaren, "uluslararası komünizmin çevrelenmesi" ABD'nin başlıca dış politika önceliğine dönüştü ve ABD Başkanı Harry Truman'ın 1950'de Ulusal Güvenlik Konseyi'nin 68 numaralı kararını (NSC-68) onaylamasıyla 'çevreleme' resmen ABD'nin temel politika aracı haline geldi.⁷

Dwight Eisenhower'ın başkanlığı döneminde Dışişleri Bakanı John Foster Dulles tarafından geliştirilen "Yeni Bakış" (NSC-162/2) stratejisinde ise, "uluslararası komünizmin" ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin başarıyla "çevrelenebilmesi" için nükleer gücün artırılmasından yeni paktlar kurulması ve Merkezi Haber Alma Teşkilatı'nın (*Central Intelligence Agency* – CIA) gizli operasyonlarına kadar bir çok yeni unsur üzerinde duruluyordu.⁸ Yeni Bakış'ın dikkati çeken bir yönü "esir halklar" kavramıydı. Dulles, Sovyet komünizminin 800 milyon insanı esaret altına soktuğunu ileri sürüyor ve bu durumun ortadan kaldırılması için psikolojik mücadele ve gizli operasyonlar yapılmasını gündeme getiriyordu. Bu çerçevede, Sovyetler Birliği'nin etkisi altındaki veya Sovyet etkisine girebilecek ülkelerde CIA aracılı-

⁴ Çağrı Erhan, "Jeopolitik Kuramlar" kutusu, Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Günümüze Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, İstanbul, İletişim, s. 562.

⁵ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment*, Oxford, Oxford University Press, 1982, s. 57.

⁶ "NSC-7: The Position of the United States with Respect to Soviet-Directed World Communism", *Foreign Relations of the United States 1948*, Cilt I, Washington, Government Printing Office, 1948, s. 546.

⁷ Gaddis, *Strategies of Containment*, s. 89-91.

⁸ Seyom Brown, *The Faces of Power*, New York, Columbia University Press, 1994, s. 57-58.

ğıyla çok sayıda operasyon gerçekleştirilirken, Amerika'nın Sesi (*Voice of America* - VOA) başta olmak üzere çeşitli yayın organları yoluyla da "esir halklar" Sovyetlere başkaldırmaya davet ediliyordu.⁹

Truman ve Eisenhower'ın politikalarındaki ilginç noktalardan biri Mackinder'in "merkez bölge" olarak tanımladığı alanı doğrudan ele geçirmeye yönelik değil, fakat Sovyetleri denetimlerindeki bölgede sınırlandırmaya ve etki alanlarını daha da genişletmelerini engellemeye yönelik adımların atılmasıydı. Nitekim Amerikalı jeopolitikçi Spykman'ın, "İç hilal Avrasya'yı denetler; Avrasya dünyayı denetler" denkleminde uygun biçimde 1950'lerdeki ABD dış politikası, Türkiye, İran, Irak, Pakistan, Hindistan, Çin, Kore ve doğu Sibirya'dan oluşan "iç hilali" denetleme üzerine odaklanmıştı.¹⁰ Fakat, Washington, Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında bulunan ve dünyaya tamamen kapattığı Orta Asya bölgesine sızmayı, bu bölge halklarını Moskova'ya karşı ayaklandırmayı, Doğu Avrupa'da yaptığı gibi radyo yayınları yoluyla özgürlük ve bağımsızlık gibi düşünceleri aşılmasını gündemine hiç almadı. Dolayısıyla Dulles'in "esir halklar" kavramı Türkiye'de "esir Türkler" biçiminde algılanıp, komünizmle mücadele çerçevesinde "Türk dünyasının bütünleştirilmesi" söylemlerine konu olurken, ABD'nin "komünizmle mücadele" stratejisinde Orta Asya halkları önemsiz bir yer işgal ediyordu.

1950-1979 döneminde ABD'nin Orta Asya'ya ilgisini çeken yegane şey Sovyetler Birliği'nin dikkatlerden uzak biçimde bu bölgede nükleer silah denemeleri yapmasıydı. Bu denemeleri izlemek içinse uzun süre İran ve Pakistan'daki üslerden kalkan casus uçakları Orta Asya üzerinde uçuşlar yaparak bilgi topladılar.¹¹ Fakat, 1 Mayıs 1960'ta Adana'daki İncirlik Üssü'nden kalkan bir U-2 casus uçağının, Sovyet uçaklarınca düşürülmesi üzerinde ABD ile SSCB arasında yaşanan bunalım sonucunda bu uçuşlara da son verildi.

Amerikan politikasındaki bu "görmezden gelmenin" başlıca nedeni, Orta Asya'nın, Sovyetler Birliği'nin denetiminden çıkartılması en

⁹ Gaddis, *Strategies of Containment*, s. 157. Burada ilginç bir nokta Dulles'in 'esir halklar' kavramını büyük ölçüde SSCB'nin II. Dünya Savaşı sonuna doğru işgal ettiği doğu Avrupa ülkelerinin halklarını tanımlamakta kullanmasıdır. Rusların 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl boyunca zorla denetim altına aldıkları Orta Asya ve Kafkasya halkları bu dönemdeki Amerikan düşüncesinde 'esir halklar' kategorisinde yer almamaktadır. Bu tercihin yapılmasında, az da olsa sanayileşmiş, 19. yüzyıla 20. yüzyılın ilk yarısında milliyetçiliğin etkisinde kalarak bağımsızlıklarını kazanmış ve okuma-yazma oranı yüksek olan orta ve doğu Avrupa ülkeleriyle SSCB'nin batısındaki halkların, halen kapitalizm öncesi üretim ilişkileri içerisinde yaşayan ve henüz ulus bilincine erişememiş Orta Asya halklarına nazaran daha kolay etkilenebileceği inancı rol oynamıştır.

¹⁰ Erhan, "Jeopolitik Kuramlar", s. 562.

¹¹ Charles William Maynes, "America Discovers Central Asia", *Foreign Affairs*, Cilt 82, No. 2, Mart-Nisan 2003, s. 120.

zor bölge olmasıydı. Stalin, Kruşçev ve hatta Brejnev döneminde izlenen ekonomik politikalar, Orta Asya'da ayrılıkçı hareketlerin filizlenmesini imkansız kılmıştı. Orta Asya cumhuriyetleri, hemen hepsi büyük doğal kaynaklara sahip olmalarına rağmen, bu potansiyellerini kullanamayan birimler haline dönüştürülmüştü. Moskova bu bölgeyi bir "bitişik Üçüncü Dünya" alanı olarak görmekte ve bölgenin zenginliklerini çıkarıp Sovyetler Birliği'nin diğer noktalarına aktarmaktaydı. Orta Asya cumhuriyetlerinde hammaddelerin üretildiği sanayi alanlarına ağırlık verilirken, bunların işlendiği imalat sektörleri daha çok batıda kurulmuştu. Moskova'nın kurduğu üretim ve ticaret hatları Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomik olarak tek başlarına ayakta durabilmelerini imkansız kılmıştı.

Öte yandan Moskova'nın izlediği etnik politikalar da bu cumhuriyetlerde homojen nüfus oluşumlarını engellemişti. Her bir cumhuriyetin içine yerleştirilen etnik azınlıklar, ulusal bilincin geliştirilmesinin önüne geçmekteydi. Örneğin Kazakistan, Türkî olduğu kadar Rus niteliği de taşıyordu. Keza Özbekistan ve Tacikistan Türkî ve Farsî özellikleri birlikte taşıyorlardı. Türkmenistan ve Kırgızistan'ın durumları da bunlardan farklı değildi.¹² Orta Asya halklarının konuştuğu farklı lehçelerin suni olarak birbirlerinden keskin çizgilerle ayrılması, Bolşevik Devriminden önce bölgede *lingua franca* işlevi gören Türkçe'nin yerini Rusça'nın almasına yol açmıştı. Bu bir taraftan bölge halklarının birlikte hareket etme imkanını ortadan kaldırırken, diğer taraftan Moskova'ya bağımlılığı artırdı. Yönetici elit ve entelektüel tabaka büyük oranda doğrudan Moskova'nın denetimi yada etkisi altına girdi. Ayrıca, Orta Asya halklarının birleştirici unsurlarından olan dinin toplum yaşamından çıkarılmasını hedefleyen eğitim politikaları ise milli olduğu kadar dinsel bir farklılık duygusu da taşımayan kitleler yaratmıştı.¹³

Afganistan'ın İşgali ve ABD'nin "Sovyet Müslümanlarını" Keşfi

Yukarıda sıralanan nedenlerle ABD politikalarında uzunca bir süre "ihmal" edilen Orta Asya bölgesi 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinden sonra dikkate alınmaya başladı. ABD bir yandan Pakistan üzerinden Afganistan'daki mücahitlere yardım ederken, diğer yandan da Kızılordu'nun Afganistan'a gönderdiği birliklerin daha

¹² Martha Brill Olcott, "Nation Building and Ethnicity in the Foreign Policies of the New Central Asian States", Roman Szporluk (der.), *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*, New York, M. E. Sharpe, 1994, s. 213-214.

¹³ Dilip Hiro, *Between Marx and Muhammad; The Changing Face of Central Asia*, Glasgow, Harper Collins, 1994, s. 305-306.

ziyade Orta Asya cumhuriyetleri ve Azerbaycan halkından oluştuğunu fark ederek, *Radio Liberty* ve *Radio Free Europe*'un yerel dillerdeki yayınlarıyla Orta Asya ve Azerbaycan halklarını 'dinsiz' Sovyet yönetimine karşı ayaklanmaya çağırdı. ABD'nin bu girişimini Suudi Arabistan, Mısır, Kuveyt ve Katar radyolarına yaptırılan bölgeye yönelik İslamî içerikli yayınlar izledi.¹⁴

Aynı dönem, ABD Başkanı Jimmy Carter'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski tarafından 1977'de geliştirilen "yeşil kuşak" projesinin de uygulamaya sokulduğu yıllar oldu. "Yeşil kuşak" projesi, "İslam"ın komünizme karşı bir kalkan olabileceği görüşüne dayanıyor ve SSCB'nin petrol zengini Basra Körfezi civarında müttefikler edinerek bölgeye sızmasını bu yolla engellemeyi hedefliyordu. Afganistan'ın işgaliyle birlikte bu proje çerçevesinde ilk adımlar atılmaya başlandı ve Orta Asya cumhuriyetlerine İslam yoluyla sızmaya çalışan ABD, "kızıl tehlikeye karşı yeşil panzehir" üretmeye girişti. Ancak Carter yönetimi, "yeşil kuşak" oluşturma çabaları içinde ılımlı ve radikal İslam'ı birbirinden ayırt etmeye de özen gösterdi. Çünkü, SSCB kadar, İran'da bir devrimle iktidara gelen ve bu dönemde radikal İslam'ın öncülüğünü yapan Humeyni yönetimi ile onun tarafından desteklenen köktendinci örgütler de ABD tarafında tehdit unsuru olarak algılanıyordu.¹⁵

Bununla birlikte, 1980'lerin başında ABD'nin, Sovyetlere karşı oluşturmaya çalıştığı "yeşil kuşak" projesi ve paralelinde Orta Asya'da tetiklemeye çalıştığı İslamî uyanış hareketi, Washington'un hedefi olan Sovyetler Birliği'nin yıkılışına esaslı bir katkı sağlamadı. Aksine, ileriki yıllarda bölgede ABD'nin başını çok ağrıtabilecek olan radikal İslam'ın temellerini attı. 1980'lerde Afganistan'da Sovyetlere karşı mücahitlere ve 1990'larda da Şii İran'ın etkisine karşı Sünni Taliban'a destek verirken, bu hareketin bir süre sonra denetimden çıkarak kendisine yöneleceğini hesap edemeyen Washington yönetimi, "dinsiz komünizmin" yıkılmasına ivme kazandırmak için Orta Asya'da pompaladığı İslamî uyanışın da bir gün kendisi için sorun teşkil edeceğini tahmin edemedi.

İleride "baş ağrıların" ortaya çıkmasına yol açacak olan bölgedeki ABD faaliyetlerinin köklerini 1979'a kadar götürmek mümkündür. SSCB'nin Afganistan'ı işgali sırasında Pakistan istihbarat örgütü ISI'nun himayesinde işgale karşı örgütlenen bir mücahit lideri olan Gülbeddin Hikmetyar'la 1979'da görüşen CIA yetkilileri, Hikmetyar'ın direnişine mali katkı sağlayacak bir eroin kaçakçılığı ağı

¹⁴ Ibid., s. 158.

¹⁵ İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler, 1980-1990", Oran (der.), *Türk Dış Politikası*, Cilt II, s. 37.

kurmasına yardımcı oldular.¹⁶ Afganistan'da ekilen haşhaştan çıkarılan afyonun Pakistan'ın *Koh-i Sultan* bölgesindeki laboratuvarlarda eroine dönüştürülerek dünya pazarlarına sürülmesi ve bundan elde edilen gelirle Afgan direnişinin güçlendirilmeye çalışılması 1980'lerin başından itibaren ISI ile CIA'nin başlıca Afganistan stratejisi haline geldi.¹⁷

1984'te Afgan direnişinin daha etkili olabilmesi için Hikmetyar'ın komutasındaki mücahitlerin SSCB'nin içlerine saldırı ve sabotajlarda bulunması kararı alan ABD, CIA direktörü William J. Casey'in aynı yıl Pakistan'a yaptığı gizli bir ziyaretten sonra Afgan gruplara yoğun silah yardımı yapmaya ve Pakistan'daki kamplarda eğitim vermeye başladı. Bu çerçevede, Özbekistan ve Tacikistan'daki Sovyet askerî varlığını hedef alan mücahit saldırıları 1986'dan itibaren yoğunluk kazandı. Söz konusu operasyonlar esnasında, bir yandan –o zaman için sadece Sovyet askerlerini hedef alan- Özbekistan ve Tacikistan'daki radikal dinci örgütlerin temelleri atılırken, diğer yandan bu örgütlerin de, Afganistan'dakiler gibi uyuşturucu ticaretini kendi faaliyetlerini finanse edecek bir yöntem olarak benimsemelerinin kapaısı aralandı. Öte yandan, 1988'de Sovyetler Birliği Afganistan'dan tamamen çekilince, 1980'den itibaren Hikmetyar üzerinden yürütülen operasyonlara ihtiyaç kalmadı ve kısa bir süre sonra da, 1990-1991 Körfez Krizi'nde Saddam Hüseyin'i destekleyen Hikmetyar Washington tarafından gözden çıkarıldı.

Fakat, Hikmetyar döneminde kurulan uyuşturucu kaçakçılığı şebekesi yeni sahibini bulmakta çok gecikmedi. Hikmetyar'ın boşluğunu Suudi Arabistan asıllı Usame bin Ladin doldurdu. Bin Ladin, tıpkı Hikmetyar gibi Pakistan istihbarat servisinin himayesinde, Tacikistan ve Özbekistan'daki radikal örgütleri uyuşturucu ticareti yoluyla desteklemeye koyuldu. Hatta, haşhaştan afyon elde edilen *Nangahar* ile afyonun eroine dönüştürüldüğü kuzey Afganistan'daki *Kunduz* arasında hava köprüsü kurulmasını sağladı. *Kunduz* aynı zamanda Özbekistan rejimi karşıtı faaliyetler yürüten aşırı dinci Özbekistan İslami Hareketi'nin (ÖİH) de ana üslerinden biri haline geldi.¹⁸ Ardından ÖİH, Tacikistan'da da eroin laboratuvarları kurarak, "altın hilal"

¹⁶ Alfred McCoy, *Politics of Heroin: CIA Complicity in the Global Drug Trade, Afghanistan, Southeast Asia, Central America, Columbia*, Lawrence Hill Books, 1991, s. 451.

¹⁷ Jonathan Beaty ve S. C. Gwynne, *Outlaw Bank: A Wild Ride Into Secret Heart of BCCI*, New York, Random House, 1993, s. 82.

¹⁸ Michael Griffin, *Reaping the Whirlwind: The Taliban Movement in Afghanistan*, Londra, Pluto Press, 2001, s. 150.

bölgesinden Avrupa'ya giden uyuşturucu trafiğini denetimi altına aldı.¹⁹

Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi ve ABD'nin Orta Asya Politikaları

Amerikan Stratejisinin Oluşması ve Ana Hatları

Soğuk Savaş boyunca olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden ilk yıllarda da Orta Asya bölgesi ABD'nin dış politika öncelikleri arasında yer almadı. 1990'ların sonuna kadar Irak'ın Kuveyt'i işgali, Ortadoğu Barış Süreci, Bosna ve Kosova'da yaşananlar, Rusya'nın geleceği ve NATO'nun yeniden yapılandırılması gibi gelişmelerle meşgul olan Washington, Orta Asya bölgesine ikincil önem atfetmeye devam etti. Fakat, bir taraftan Rusya'nın 1993'te ilan ettiği "Yakın Çevre Doktrini"yle Orta Asya'daki etkinliğini tekrar artırma çabası içerisine girmesi, Avrupa Birliği'nin "Avrupa-Kafkasya-Asya Taşıma Koridoru" (*Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia*, TRACECA) ve 'Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşıma' (*Intersate Oil and Gas Transport to Europe*, INOGATE) projelerini geliştirmesi ile Çin'in bölgede etkin olmaya başlaması, diğer taraftan ise o zamana kadar desteklediği Türkiye'nin beklenen etkinliği gösterememesi ve ABD merkezli petrol şirketlerinin bölgede artan çıkarları gibi faktörler 1990'ların ortalarından itibaren ABD'nin bölgeye ilgisini artırdı.²⁰

Clinton yönetimi 1994-1995 döneminde Hazar enerji kaynakları üzerindeki Rusya'nın tekelini kırmak için yoğun çaba göstermeye başladı ve Şubat 1995'te Rusya üzerinden değil, Türkiye üzerinden geçecek bir boru hattını destekleme kararı aldı. Enerji ve dış politika arasındaki bağı bilinçli bir şekilde kuran ABD, Rusya'nın Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri üzerindeki denetimini zayıflatabilmek için, Moskova'nın enerji kaynaklarına dayalı manevralarını engellemeye çalıştı. Örneğin, parasını ödeyemeyen Ukrayna'ya doğalgaz göndermeye devam etmesi için Türkmenistan'a baskı yaptı; Kazakistan'a, "Moskova'nın petrol vanasını kapatması halinde" bu ülkeyi destekleyeceği yönünde garantiler verdi; ve nihayet Mayıs 1995'te, Orta Asya ülkelerini dolaşan ABD Enerji Bakanlığı Müsteşarı William

¹⁹ Ahmed Rashid, *Jihad: The Rise of Islam in Central Asia*, New Haven, Yale University Press, 2001, s. 154.

²⁰ İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler, 1990-2001", Oran (der.), *Türk Dış Politikası*, Cilt II, s. 278.

White, bu ülkeleri enerji konusunda Rusya ve İran'a rakip olmaları yönünde cesaretlendirdi.²¹

Aslında Clinton döneminde Washington'un bölgeye bakışı uzun süre ikili bir politikayı yansıttı. 1997'ye kadar süren birinci Clinton döneminde, 1994'te Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevine getirilen Strobe Talbott'un başını çektiği Dışişleri ekibi "önce Rusya" (*Russia First*) anlayışıyla Rusya'nın Batı tarzı demokratik piyasa modeline dönüşümüne katkı yapılması, yönetimdeki Boris Yeltsin gibi ılımlı reformcuların Vladimir Jirinovski gibi aşırı milliyetçiler ve eski komünistler karşısında desteklenmesi ve bunun için de Rusya'nın "anlaşılabilir güvenlik sorunlarına" saygı gösterilmesi gerektiğini söyleyerek, Orta Asya'nın ihmal edilmesine yol açmışlardı. Onlara göre, Orta Asya gibi ABD'nin öncelik sıralamasında arka bölgelerde kalan ve çeşitli sorunlarının çözümüne bulaşmak istemediği bölgelerde uluslararası güvenlik ve istikrar ancak bu konuda istekli ve yetkin olan Rusya tarafından sağlanabilirdi.²² Ayrıca bu görüş, ABD'nin Soğuk Savaş'ın hemen ardından geliştirdiği, kendisinin tek hegemon güç olarak dünya sistemiyle ilgilenmesi, çeşitli alt-sistemlerde ise yerel güçlerle (*pivotal states*) işbirliği içerisinde barış ve istikrarın sağlanması gerektiği görüşüne de uygundu.

Bu ekibin karşısına zamanla, liderliğini 1996 sonunda dışişleri bakanlığı görevine getirilen Madeline Albright'ın yaptığı ve Rusya'nın SSCB geçmişine işaretlerle bu ülkeyi daha çok jeopolitik çerçevede değerlendiren ve bu kapsamda Orta Asya'da SSCB'nin boşalttığı boşluğun Rusya tarafından doldurulmasının engellenmesi, bunun için de bağımsızlıklarını yeni kazanan bölge devletlerinin egemenliklerinin güçlendirilmesi gerektiğini söyleyenler çıktı. Bu görüşü savunanlar SSCB'nin boşalttığı alanda ılımlı politikalarıyla Batı yanlısı ve NATO müttefiki Türkiye'nin etkili olmasını istemekte ve Türkiye'yi bu rol için desteklemekteydiler. Zamanla, bu iki görüş arasında belirli bir uzlaşmaya varıldı ve ABD'nin Orta Asya enerji kaynakları üzerinde daha çok öz sahibi olabilmesi için doğrudan bölge ülkeleriyle daha yakın işbirliğine gitmesi çabası öne çıktı. Artık, "önce Rusya" politikasının yaratıcısı Talbott da 1997'de bu görüşe yaklaşmıştı:

Eğer Kafkasya ve Orta Asya ülkelerindeki reform çabaları başarıya ulaşırsa, bu kuşkusuz Rusya ve Ukrayna'yı da kapsayacak biçimde diğer eski Sovyet cumhuriyetlerindeki dönüşüm çabalarını da cesa-

²¹ Stephen Blank, "The United States and Central Asia", Roy Allison ve Lena Jonson (der.), *Central Asian Security: The New International Context*, Londra, Royal Institute of International Affairs, 2001, s. 131.

²² Ariel Cohen, *US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New Silk Road*, Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/Research/RussiaandEurasia/BG1132.cfm>, 24 Haziran 1997 (1 Ağustos 2003).

retlendirecektir. Bu da bölgenin Çin, İran, Türkiye ve Afganistan'la olan sınırlarının istikrara kavuşmasına yardımcı olacak; Pakistan ve Hindistan'la büyüyen ekonomik ve sosyal bağların kurulmasını sağlayacaktır. Karadeniz'den Pamir Dağları'na kadar uzanan bir coğrafyada kendi içlerinde ve birbirleriyle barış içinde olan özgür toplumların varlığının sağlanması, eski İpek Yolu boyunca Avrupa ve Asya arasında değerli bir ticaret ve nakliye koridorunun açılmasına hizmet edecektir. Eğer ekonomik ve siyasal reformlar başarısız olursa, içerideki ve sınır ötesi ihtilaflar derinleşirse, bölge terörizm için bir kuluçka alanı, dini ve siyasi aşırılığın odağı ve çatışma sahasına dönüşebilir. İki yüz milyar varillik petrol rezervinin bulunduğu bir bölgenin bu hale gelmesine ABD seyirci kalmaz.²³

Orta Asya ülkelerinin NATO'nun Barış için Ortaklık (BİO) programına dahil edilmesi, bölgede bulunan geniş hidrokarbon rezervlerinin dünya piyasalarına aktarılması için Chevron, Amaco, Arco, Exxon gibi Amerikan firmalarının devreye girmeleri, bölge ülkelerinde dinin egemen olmadığı rejimlerin devam etmesi, Sovyetler Birliği'nden arta kalan kitle imha silahlarının bu bölgeden ABD'nin "asi" olarak nitelendirdiği devletlere ve terör gruplarına aktarılmasının engellenmesi, bölgenin uyuşturucu ticareti için bir üs olmaktan çıkarılması ve bölge ülkelerinin serbest ekonomik modeli benimseyerek uluslararası ticarete entegre olması gibi hedefler zamanla ABD'nin bölgeyle ilişkilerinin temel parametrelerini oluşturdu. ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın 1992'de beş Orta Asya cumhuriyetine gerçekleştirdiği ziyaretlerin ardından bölge başkentlerinde diplomatik temsilcilikler açan ABD, 1990'ların ortalarına kadar Orta Asya politikasını bu unsurlara dayandırmaya devam etti.²⁴

Özellikle 1990'ların ortalarından itibaren, Orta Asya ve Kafkasların ABD'nin yaşamsal çıkarları için son derece önemli olduğunu ileri süren Amerikalı strateji uzmanları, Mackinder ve Spykman'ın "merkez bölge" nitelendirmesinden hareketle, bölgede denetim sağlayacak devletin dünya güç dengelerini baştan aşağıya değiştireceğini savunmaya başladılar.²⁵ Buna göre, Orta Asya ve Kafkasya'da 19. yüzyılda yaşanan "Büyük Oyun"un bir benzeri sahneye koyulmaktaydı. İkinci Büyük Oyun'un temel aktörleri Rusya Federasyonu, Türkiye ve İran'dı. ABD, AB, Pakistan, Hindistan, Çin, İsrail, Japonya ve Suudi Arabistan ise potansiyel aktörler olarak sırada beklemekteydiler.²⁶

²³ Stephen Blank, "The United States and Central Asia", s. 130.

²⁴ Shireen Hunter, *Central Asia Since Independence*, The Washington Papers, No. 168, Westport, Praeger, 1996, s. 158.

²⁵ Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler, 1990-2001", s. 278.

²⁶ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998, s. 123; Mustafa Aydın, "Büyük Oyun ve İkinci Büyük Oyun'un Ayırt Edici Özellikleri" kutusu, Oran (der.), *Türk Dış Politikası* Cilt. II, s. 392.

Başta Zbigniew Brzezinski olmak üzere bir çok Amerikalı uzmana göre, ABD'nin "Kuveyt, Meksika Körfezi ve Kuzey Denizindekileri açık farkla geride bırakacak enerji rezervlerine sahip" bu bölgede temel aktör olabilmek için önüne çıkan tüm fırsatları değerlendirmesi ve sonunda bölgeye yerleşmesi gerekmektedir.²⁷

Öte yandan, Hazar enerji potansiyelinin uluslararası piyasalara çıkarılmasında Afganistan-Pakistan-Hindistan hattı yoluyla Hint Okyanusu kullanılabilirdi. Diğer alternatiflere göre maliyeti düşük bu projenin gerçekleştirilmesi bir yandan Afganistan'da istikrarlı bir yönetimin kurulmasına, diğer yandan da bölgeye komşu Orta Asya cumhuriyetlerinin risk unsurlarından arındırılmasına bağlıydı. Fakat, Orta Asya'nın başta köktenci terör örgütleri gibi risk unsurlarından arındırılması, sadece bu ülkelere yapılan ekonomik yardımla sağlanamazdı. ABD'nin askerî varlığıyla da bölgede bulunması gerekmektedir. Fakat, Orta Asya'daki çıkarlarından henüz vazgeçmemiş olan Rusya, ABD'nin bölgede "bayrak göstermesine" karşı çıkmaktaydı. ABD'nin Rusya'yı da ikna ederek bölgeye askerî varlığıyla yerleşmesi ancak 11 Eylül 2001'den sonra yaşanan gelişmeler çerçevesinde mümkün olacaktır.

1990'ların ikinci yarısında ABD'nin Orta Asya'daki yaşamsal çıkarlarının giderek farkına varmasına paralel olarak, Amerikan ulusal güvenlik stratejilerinde bu bölgeye ayrılan yer de artmaya başladı. 1998'deki Ulusal Güvenlik Strateji Belgesinde, bölgedeki enerji rezervlerinin uluslararası pazarlara aktarılmasının ve bölgenin istikrarının ABD için taşıdığı önem açıkça ifade edilmekteydi:

İstikrarlı ve müreffeh Kafkasya ve Orta Asya, Akdeniz'den Çin'e uzanan geniş bir bölgede istikrar ve güvenliğe katkı sağlayacak ve Kafkasya gaz ve petrol rezervlerinin, ABD'nin muazzam ticari katılımıyla, dünya piyasalarına aktarılmasını mümkün kılacaktır. Bu bölgedeki ülkeler, egemenliklerini ve uluslararası camiadaki yerlerini teminat altına aldysalar da, demokratik ve ekonomik alanda gerçekleştirilmesi gereken reformlar vardır. [...] Bu ülkelerin bağımsızlıkları, egemenlikleri, toprak bütünlükleri ve demokratik ve ekonomik reformları gerçekleştirmeleri Amerikan çıkarları için önemlidir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi için ikili ilişkilerimizi ve uluslararası kuruluşlardaki liderliğimizi kullanarak milyarlarca doların bölgeye akmasını sağlıyoruz.²⁸

Bölgenin ABD için taşıdığı önemin giderek farkına varılmasına paralel olarak Temmuz 1999'da ABD Kongresi'nden geçen "İpek Yolu Strateji Yasası" ABD'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik politikala-

²⁷ Brzezinski, *Büyük SatrançTahtası*, s. 98.

²⁸ *A National Security Strategy for a New Century*, Washington, The White House, Ekim 1998, s. 39-41.

rının ana hatları açıkça ortaya koydu. İpek Yolu Strateji Yasası'nın gerekçesini oluşturan bölümde 7 nokta ön plana çıkarılmıştı: (1) Bir zamanlar Orta Asya ve Güney Kafkasya'nın en önemli ekonomik hattı olan tarihi İpek Yolu, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dan geçmekteydi; (2) İpek Yolu üzerindeki halkların birbirine bağımlılığı ve karşılıklı işbirliği yoluyla eski ekonomik ilişkilerini tekrar tesis etmeleri, egemenliklerinin teminat altına alınması kadar, demokratik ve pazar reformlarının başarısı için de önemliydi; (3) Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkeleri arasında siyasi, ekonomik ve güvenlik ilişkilerinin güçlendirilmesi bölgenin istikrara kavuşmasına da hizmet edecekti; (4) Bölgede demokrasilerin ve serbest Pazar ekonomilerinin gelişimi, uluslararası özel sektör yatırımcılarının bölgeye girişlerini teşvik edecekti; (5) Bölgedeki Müslüman ülkeler, ABD ile yakın ittifak kurmak isteyen ve İsrail'le yoğun ticari ve diplomatik ilişkiler içinde bulunan laik yönetimlere sahiptiler; (6) Bölgede, ABD'yi sorunlu Basra Körfezi'ne bağımlı olmaktan kurtaracak çok değerli enerji kaynakları bulunmaktaydı; ve (7) ABD dış politikası ve uluslararası yardımları bölge ülkelerinin ekonomik ve siyasal bağımsızlıklarının yanı sıra, demokrasi inşası, serbest pazar politikaları, insan hakları ve bölgesel ekonomik bütünleşme konularına da yoğunlaşmalıydı.²⁹

İpek Yolu Strateji Belgesi'nde, ABD'nin bölgeye yönelik politikasının ana unsurları da sayılmıştı: 1) Bağımsızlığın, egemenliğin, demokratik yönetimlerin ve insan haklarına saygının desteklenmesi; 2) Hoşgörü, çoğulculuk, diyalog ortamları ile ırkçılığa ve Yahudi düşmanlığına karşı mücadelenin desteklenmesi; 3) Bölgesel ihtilafların çözülmesinde ve sınır ötesi ticareti zorlaştıran engellerin kaldırılmasında aktif biçimde yer alınması; 4) Dostane ilişkilerin ve ekonomik işbirliğinin desteklenmesi; 5) Pazar merkezli ilkelerin ve uygulamaların yayılmasının sağlanması; 6) İletişim, ulaşım, eğitim, sağlık, enerji ve ticaret alanlarındaki alt yapının gelişmesine katkı sağlanması; ve 7) ABD kaynaklı ticari girişimlerin ve yatırımların desteklenmesi.

Görüldüğü üzere, İpek Yolu Strateji Belgesi esas olarak ABD'nin ve Amerikalı girişimcilerin bölgedeki ekonomik ve ticari çıkarlarının sağlanmasını kolaylaştıracak bir eksen üzerine oturtulmuş, bu ana hat çevresinde demokratikleşmenin sağlanmasından insan haklarının

²⁹ US House of Representatives, H.R. 1152: *Silk Road Strategy Act of 1999 - A Bill to Amend the Foreign Assistance Act of 1961 to Target Assistance to Support the Economic and Political Independence of the Countries of the South Caucasus and Central Asia*, 106. Kongre, 1. Oturum.

desteklenmesine kadar ABD'nin küreselleşme tanımına uyan çeşitli unsurlar serpiştirilmişti.³⁰

Nitekim, 1999 Ulusal Strateji Belgesi'nde de bölgeye ilişkin olarak ağırlıklı biçimde üzerinde durulan konular ekonomik nitelikliydi. Başkan Bill Clinton'un tanıklığıyla 19 Kasım 1999'da İstanbul'da imzalanarak Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Anlaşması ve Trans-Hazar Gaz Boru Hattı Deklarasyonu'na atıf yapılan belgede, "Hazar enerji kaynaklarına ve bunların dünya pazarlarına ihraç edilmesine büyük önem veriyoruz. Bunun dünya enerji arzını çeşitlendireceğine ve bölge istikrarına katkı sağlayacağına inanıyoruz" denilmekte, ayrıca bazı Orta Asya ülkelerinin Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmalarının da memnuniyetle karşılandığı ifade edilmekteydi.³¹

Esasen Washington 1995 başından beri Kafkasya ve Orta Asya enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden aktarılması yönünde tercihini yapmıştı. Ekim 1998'de, Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu içinde yer alan bazı şirketlerin, Bakü-Ceyhan hattı konusunda isteksiz davranışları karşısında ABD yönetimi, bu hattın, "maliyetinin yüksekliğine rağmen, bölge petrolünün uluslararası pazarlara ulaşabilmesi için en iyi yol" olduğu şeklinde açıklamalar yaptı. Dahası, ABD Ticaret ve Kalkınma Ajansı, Türk boru hattı şirketi BOTAŞ'a 823 milyon dolarlık bir yardım yaparak, Bakü-Ceyhan ve Trans-Kafkasya boru hatları konularında ABD'den teknik, mali, hukuki ve çevre konularında uzmanlık hizmeti almasına imkan sağladı. Ardından Ankara'da ABD tarafından Hazar Ticaret Yatırım ve Finansman Merkezi kuruldu. Bu merkezde, ABD Ticaret ve Yatırım Ajansı, Deniz Ötesi Özel Yatırım Şirketi ve Eximbank temsilcileri görev yapmaya başladılar. ABD Yönetiminin Bakü-Ceyhan ve Trans-Hazar hatlarına bu denli destek vermesinin nedeni, hatların ABD ile iyi ilişkiler içinde bulunan ülkelere geçecek olması ve hatlar sayesinde bu ülkelerin, Batı'nın çıkarları doğrultusunda, birbirlerine daha da yakınlaşabileceği düşüncesiydi. Bu son tahlilde, ABD tarafından desteklenen yönetimlerin Rusya'nın gücüne ve İran'ın etkisine karşı bölgede dengeleyici bir yapı oluşturmaları neticesini verecekti.³²

Öte Yandan, ABD Savunma Bakanlığı'nun hazırladığı 2000 Savunma Strateji Belgesi'nde de yukarıdaki belgelerde yer alan unsurla-

³⁰ Clinton döneminde ABD'nin küreselleşmeyi nasıl tanımladığına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Çağrı Erhan, "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Güvenlik Algılamaları", Refet Yinanç ve Hakan Taşdemir (der.), *Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye*, Ankara, Seçkin, 2002, s. 70-71.

³¹ *A National Security Strategy for a New Century*, The White House, Aralık 1999, s. 33.

³² Mustafa Aydın, *New Geopolitics of Central Asia and Caucasus; Causes of Instability and Predicament*, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2001, <http://www.mfa.gov.tr/grupa/sam/20.htm#08> (28 Temmuz 2003).

ra dikkat çekildikten sonra, ABD'nin eski Sovyet cumhuriyetlerindeki başlıca amacının bölgenin kitle imha silahlarıyla bunları üretmeye ve fırlatmaya yarayan mekanizmalardan arındırılması olduğu vurgulanmaktaydı. Orta Asya'da yükselen yasadışı silah ve uyuşturucu kaçakçılığı eğilimlerinin de altının çizildiği belgede, bu alanların yanı sıra, terörizm ve örgütlü suçlarla mücadelede de ABD'nin Orta Asya devletleriyle yakın işbirliği yapmak arzusunda olduğu belirtilmekteydi.³³

Özetle Bill Clinton'un Orta Asya politikası başlıca dört unsur üzerine dayanmaktaydı: Bölge devletlerinin demokratikleşme ve pazar ekonomisine geçiş süreçleri hızlandırılacak ve sağlanacaktır; Hazar enerji kaynaklarının güvenliği sağlanacak, bunun için de buradaki enerji potansiyelinin Rus denetiminde olmayan güzergahlarla dünya pazarlarına aktarılması için projeler geliştirilecek; bölgesel çatışmalar barışçıl yollarla çözüme kavuşturulacak; ve Amerikan firmalarının bölgedeki ticari faaliyetleri desteklenecekti.³⁴

Orta Asya'ya Yönelik Amerikan Yardımları

ABD, bölgeye yönelik siyasi ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek maksadıyla, ekonomik yardımları sık başvurduğu bir araç olarak kullanmaktadır. 1 Nisan 1992'de Özgürlüğü Destekleme Yasası'nın (*Freedom Support Act*) yürürlüğe girmesiyle başlayan ve Clinton'un ikinci dönemi sırasında yoğunlaşan Amerikan yardımlarının miktarı 1999 sonu itibarıyla 2,3 milyar doları aşmıştır.³⁵

ABD yardımları esas olarak iki farklı çerçevede yürütülmektedir. Ticari Finansman ve Sigorta (*Commercial Financing and Insurance*) olarak adlandırılan ve daha ziyade bölgede yatırım yapacak Amerikan şirketlerini teşvik etmek ve desteklemek maksadıyla oluşturulan birinci çerçeve kapsamında, ABD İhracat-İthalat Bankası (Eximbank) kredileri ve teminatları, Deniz Ötesi Özel Yatırım Şirketi (OPIC) kredileri, ABD Tarım Bakanlığı (USDA) satış ve hibeleri ile ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) kredileri yer almaktadır. Bu çerçevede 1999 sonu itibarıyla en büyük yardımı Özbekistan'a yatırım yapacak şirketler ve Özbekistan hükümeti almıştı. Bu ülkeyi sırasıyla, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan izlemekteydi (Tablo-I).³⁶

³³ *United States Defense Strategy*, Washington, Department of Defense, 2000, s. 13.

³⁴ Ertan Efeğil, "Washington'un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye", *Avrasya Dosyası*, Cilt 6, No 2, Yaz 2000, s. 191.

³⁵ Boris Rumer, "The Powers in Central Asia", *Survival*, Cilt 44, No 3, Sonbahar 2002, s. 63.

³⁶ Office of the Coordinator of the US Assistance to NIS, *US Foreign Assistance to and Cooperative Activities with the New Independent States of the Former Soviet Union - FY 1999 Annual Report*, Washington, 2000, Ek: Bütçe Tabloları - I.

**Tablo I: 1992-1999 Ticari Finansman ve Sigortacılık Yardımları
(Milyon dolar olarak)**

Yardımların Türü	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Tacikistan	Türkmenistan
EXIMBANK	188.90	---	1243.80	---	503.80
OPIC	132.63	303.50	314.45	3.70	5.00
USDA	3.80	---	49.30	---	4.90
TOPLAM	325.33	303.50	1607.55	3.70	513.70

ABD yardımlarının ikinci çerçevesini ise ilgili ülkelere doğrudan yapılan yardımlar oluşturmaktadır. İki alt başlığa ayrılan bu ikinci çerçevede, Özgürlük Desteği Yasası kapsamında USAID ve çeşitli ABD bakanlık ve ajanslarının yardımları bulunmaktadır. Bu alt başlık altında yer alan yardımlar çok çeşitli alanlarda yapılabilmektedir: Enerji etkinliği ve pazar reformu; çevre politikaları ve teknolojisi; sağlık; özel sektör girişimleri; gıda sistemlerinin yeniden inşası; demokratik reform; konut sektörü reformu; ekonomik yeniden inşa ve mali reform; öğrenci-memur mübadelesi ve eğitimi; ticaret bilgilendirme hizmetleri; Amerikan ticaret hizmetleri; ticaret hukuku geliştirme programı; nükleer reaktörlerin güvenliği; silahlanmanın önlenmesi girişimleri; suç örgütlerine karşı eğitim; Barış Gönüllüleri³⁷ faaliyetleri; ve zirai teknik yardımlar. Beş Orta Asya ülkesi için bu kapsamda 1999 sonu itibariyle harcanan para miktarı 632.03 milyon dolardı. Kazakistan 311.57 milyon dolarla ilk sırada gelirken, bu ülkeyi 159.87 milyon dolarla Kırgızistan, 106.23 milyon dolarla Özbekistan, 54.36 milyon

³⁷ Türkiye'de Amerikan Barış Gönüllüleri olarak bilinen *Peace Corps* Soğuk Savaş yıllarında ABD Dışişleri Bakanlığı ile CIA'nin ortak çalışmasıyla oluşturulmuştu. 1962'de resmen çalışmaya başlayan *Peace Corps*'un görünürdeki amacı gönüllü öğretmenlerin ve teknik uzmanların ABD'nin yakın ilişki içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerdeki okullarda ders vermeleri ve çeşitli teknik uzmanlık yardımları sunmalarıyla bu ülkelerin toplumsal kalkınmasına katkı sağlamaktı. Fakat, *Peace Corps*'un aslında Amerikan çıkarlarına hizmet edecek nesiller yetiştirmek, zeki ve çalışkan çocukların öğrenimlerine ABD'de devam etmelerini sağlamak (beyin göçü) ve buldukları ülkelerde haber alma faaliyetlerinde bulunmak gibi kapsamlı görevleri olduğu yönünde iddialar da ileri sürülmüştür. Nitekim, Ağustos 1962'de Türkiye'de de çalışmaya başlayan *Peace Corps*'un bazı elemanlarının misyoner faaliyetler yürüttükleri ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde CIA adına bilgi topladıkları iddiaları üzerine, bunların önce faaliyet alanları sınırlandırılmış, ardından artan tepkiler üzerine ABD *Peace Corps*'u Türkiye'den geri çekmiştir. Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra, Amerikalı yatırımcılardan çok önce *Peace Corps* görevlilerinin bölgede yoğun çalışma başlatmaları düşündürücüdür.

dolarla Tacikistan ve 50.23 milyon dolarla Türkmenistan izlemektedir (Bkz. Tablo II).³⁸

İkinci alt başlıkta ise Özgürlük Desteği Yasası'nın kapsamına girmeyen kalemler yer almaktadır. Bu çerçevede, ABD Savunma Bakanlığı üzerinden verilen Ortaklaşa Tehdit Azaltma Programı (*Cooperative Threat Reduction - CTR*) yardımları; Tarım Bakanlığı kanalıyla verilen gıda yardımları; Enerji Bakanlığı üzerinden verilen nükleer enerjinin ve silahların kontrolü konusundaki yardımlar; Dışişleri Bakanlığı'nun Uluslararası Askerî Değişim ve Eğitim (*International Military Exchange and Training - IMET*) ve silahsızlanma yardımları yer almaktadır. Söz konusu yardımları alan Orta Asya ülkeleri arasında 1999 sonu itibariyle 253.72 milyon dolarla Kırgızistan ilk sırada gelirken, bu ülkeyi 230.24 milyon dolarla Kazakistan, 183.47 milyon dolarla Tacikistan, 111.23 milyon dolarla Türkmenistan ve 45.81 milyon dolarla Özbekistan izlemektedir (Bkz. Tablo II).³⁹

Tablo II: Ülkelere Yardım Programları (Milyon dolar olarak)

Yardımanın Türü	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Tacikistan	Türkmenistan
Özgürlük Desteği Yasası çerçevesinde	311.57	159.87	106.23	54.36	50.23
Özgürlük Desteği Yasası dışında	230.24	253.72	45.81	183.47	111.23
TOPLAM	541.80	413.59	152.04	237.83	161.46

Washington'un bölge ülkelerine yardımları bunlarla da sınırlı kalmamıştır. 1992-1999 döneminde Clinton yönetimi Dünya Bankası, Uluslararası Kalkınma Örgütü (*International Development Association*) ve Avrupa Yeniden Yapılanma ve Gelişme Bankası (*European Bank for Reconstruction and Development - EBRD*) nezdinde girişimlerde bulunarak, bu mali örgütlerin diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine olduğu gibi Orta Asya ülkelerine de kredi açmalarını sağladı. Dünya Bankası kriterlerinin altında bir fakirlik düzeyinde bulunan Tacikistan sadece Uluslararası Kalkınma Örgütü kredilerinden yararlanırken, diğer dört Orta Asya ülkesi Uluslararası Kalkınma Örgütü ve Dünya Bankası fonlarının ikisinden birden yararlandılar. Bu çerçevede 1999 Haziranından itibaren Kazakistan'a 1 milyar 679 milyon dolar, Kırgızistan'a 500 milyon dolar, Özbekistan'a 434 milyon dolar, Tacikistan'a 180,3

³⁸ Office of the Coordinator of the US Assistance to NIS, *US Foreign Assistance to and Cooperative Activities*, Ek: Bütçe Tabloları - II.

³⁹ Ibid.

milyon dolar ve Türkmenistan'a 89,5 milyon dolar Dünya Bankası kredisi açıldı.⁴⁰ Mart 1991'de orta ve doğu Avrupa'da ekonomik ve demokratik reformları desteklemek amacıyla kurulan EBRD ise 31 Aralık 1998'den itibaren Kazakistan'a 364 milyon, Kırgızistan'a 136 milyon, Özbekistan'a 394 milyon, Tacikistan'a 13 milyon ve Türkmenistan'a 126 milyon ECU'lük kredi verdi.⁴¹

Son olarak, Washington yönetimi ABD-İsrail Ortak Kalkınma Programı (*US-Israel Cooperative Development Program - CDP*) çerçevesinde de Orta Asya ülkelerine yardım yaptı. 1988'de ABD'nin desteğiyle İsrail'in gelişmekte olan ülkelere teknik yardım yapabilmesi için kurulan CDP bünyesinde toplanan fonların üçte ikilik kısmını USAID, üçte birini ise İsrail Dışişleri Bakanlığı Kalkınma Destek Birimi (MASHAV) sağlamaktaydı. 1999 mali yılı itibariyle 1.7 milyon dolarlık bir bütçeye sahip olan CDP kapsamında, Orta Asya ülkelerinde tarım sektöründe çalışanların İsrail'de uzmanlık kurslarına katılımı sağlandı. Ayrıca tüm bölge ülkelerinde yerinde kurslar düzenlenirken, Kazakistan ve Kırgızistan'da tarımsal ticaret merkezleri kuruldu. Yine ABD'nin mali desteğiyle 1985'te kurulan ABD-İsrail Ortak Kalkınma Araştırma Programı (*US-Israel Cooperative Development Research Program - CDR*) çerçevesinde de 1992'den itibaren Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a yönelik çalışmalar başlatıldı. Asıl olarak kurak toprakların tarımsal üretime açılabilmesi ve sulama tekniklerinin geliştirilmesi konularında projelerin yürütüldüğü CDR kapsamında bu ülkelerin araştırmacılarına İsrail araştırma enstitülerinde eğitim bursları verildi.⁴²

Bush Dönemi, 11 Eylül Saldırıları ve ABD'nin Değişen Politikaları

George Walker Bush'un ABD Başkanı seçilmesinden 11 Eylül 2001'e kadar geçen süre zarfında da ABD'nin bölgeye olan ilgisi esasen ekonomik temelli olmaya devam etti. ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell'in eski Sovyet cumhuriyetlerinden sorumlu danışmanı Clifford Bond ABD Temsilciler Meclisi Uluslararası İlişkiler Komitesi'ne sunduğu bir raporda ABD'nin bölgede yaşamsal çıkarları bulunduğunu, bunun da enerji kaynaklarının dünya piyasalarına sorunsuz aktarılması ve bölge ülkelerinin serbest piyasa koşullarını benimsemelerine odaklandığını ifade etmişti.⁴³

⁴⁰ Ibid., s. 226.

⁴¹ Ibid., s. 225.

⁴² Ibid., s. 227-228.

⁴³ Jim Nichol, "Central Asia's Security: Issues and Implications for US Interests", CRS Report for Congress, Washington, Congressional Research Service, 2001..

ABD'nin bölgedeki çıkarlarının sadece ekonomik alanla sınırlı olmadığını ileri süren görüşlerde ise 2000 başından itibaren artış gözlenmekteydi. Jeopolitik açıdan bölgenin taşıdığı önemin vurgulandığı bu görüşlerde altı çizilen noktalar ABD'nin bölgede Rusya, Çin ve Hindistan'ın etkisini dengeleyecek biçimde aktif bir politika izlemesi, bunu yapabilmek için de bölge ülkeleriyle çok boyutlu stratejik ilişkiler içine girmesiydi. Fakat, Rusya'da Vladimir Putin'in iktidara gelmesinden sonra Kremlin'in Orta Asya'da izlemeye başladığı ekonomik bağları sağlamlaştırmaktan askerî varlığı artırmaya uzanan çok boyutlu politikalar, Çin'in Şangay İşbirliği Örgütü yoluyla bölgede giderek artan ağırlığı gibi faktörler ABD'nin Orta Asya bölgesine doğrudan müdahil olmasını engelledi. Bu durumda Washington 'bekle-gör' politikasına devam etti.

11 Eylül öncesinde ABD'nin Orta Asya bölgesine kontrollü yaklaşımının ilginç göstergelerinden biri bölge ülkelerinde yaşanan yoğun insan hakları ihlallerini kabul eden, hatta kendi resmî raporlarında bunlara yer veren Washington yönetiminin eleştirinin ötesinde doğrudan bir adım atmaktan kaçınmış olmasıdır. Gerçekten de, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan insan hakları raporları Orta Asya ülkelerindeki durumu ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır.

2001 yılı raporuna göre Kazakistan'ın insan hakları karnesi zayıftır. Demokratik kurumlar yetersizdir. Hükümet, vatandaşların hükümeti değiştirme hakkını büyük oranda sınırlamaktadır. Güvenlik kuvvetlerinin yargısız infazları, gözaltında ölümler ve işkence yaygındır. Kadınlara, engelli kişilere ve azınlıklara karşı ayrımcılık uygulanmaktadır.⁴⁴ Kırgızistan'da ise, 1993 anayasası yönetim biçimini demokratik cumhuriyet olarak tanımlasa da, Cumhurbaşkanı Askar Akayev hükümete egemen konumdadır. Ülkenin insan hakları karnesi zayıftır. Hükümet, vatandaşların hükümeti değiştirme hakkını kısıtlamakta, fakat sivil toplum örgütleri ve milletvekilleri bazen cumhurbaşkanının gücünü parlamento ve büyük kamuoyu kampanyaları yoluyla sınırlayabilmektedir. Hapishane koşullarının kötü olduğu ülkede işkence, kötü muamele, keyfi gözaltılar ve tutuklamalar devam etmektedir.⁴⁵

Benzer şekilde, Özbekistan kısıtlı medeni hakların bulunduğu otokratik bir devlettir. Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ve merkezi yürütme kanadı tüm siyasal hayata hükmetmektedir. Muhalefet partilerinin varlığına izin verilmeyen ve parlamento'nun neredeyse tama-

⁴⁴ U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 -Kazakhstan*, 4 Mart 2002, <http://www.state.gov>.

⁴⁵ U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 -Krygyz Republic*, 4 Mart, 2002, <http://www.state.gov>.

mı cumhurbaşkanı tarafından atanan ülkede sansür yaygındır. Eski KGB ajanlarından kurulu Ulusal Güvenlik Servisi (UGS) ve polis sayısız insan hakları ihlali yapmaktadır. Yolsuzluk, örgütlü suçlar ve uyuşturucu kaçakçılığı UGS ve polisin bilgisi dahilinde yürütülmekte, çok sayıda kişi işlemedikleri suçlarla itham edilerek keyfi olarak gözaltına alınmakta ve tutuklanmaktadır. Uluslararası Kızılhaç Örgütü yetkililerinin hapishaneleri ziyaret etmesine de izin verilmemektedir.⁴⁶ Tacikistan da ismen demokratik bir takım kurumlara sahip olmakla birlikte, otokratik bir rejimle yönetilmektedir. Cumhurbaşkanı İmamali Rahmanov ile Kulyab bölgesinden hemşerileri yönetime hakimdirler. Yolsuzluk ve devlet birimlerinin örgütlü suçlara karışmalarının yaygın olduğu ülkede ciddi insan hakları ihlalleri yaşanmaktadır. Bunlar arasında kaybolma, adam kaçırma, işkence, kötü muamele, tehdit, yağmalama, keyfi gözaltı ve tutuklama sayılabilir. İfade özgürlüğü ağır biçimde sınırlandırılmıştır.⁴⁷

ABD Dışişleri Bakanlığı 2002 İnsan Hakları raporunda da bu ülkelerdeki insan hakları ihlallerinin boyutları ve baskıcı yönetimleri hemen hemen aynı cümlelerle ortaya koyulmasına rağmen,⁴⁸ Orta Asya cumhuriyetlerinin demokratik olmayan ve insan haklarına saygı göstermeyen rejimlerinin zayıflaması durumunda bunların yerine büyük ölçüde Orta Asya'da giderek güçlenen İslamî eğilimlerin ve Taliban benzeri grupların iktidara gelebileceğinden çekinen ABD, Orta Asya ülkelerinin yönetimlerine karşı herhangi bir yaptırım uygulamaktan kaçınmaktadır. Bunun yanı sıra, baskıcı rejimlerin ABD ile yakın işbirliği içine girmeleri halinde ortak düşman olarak nitelendirilebilecek İslamcı örgütlere karşı birlikte mücadele edilebileceği de düşünülmektedir. Washington için bu mücadelede kullanılan yöntemin insan haklarına uygun olup olmaması değil, kısa zamanda az maliyetle başarıya ulaşması esas olduğundan, Orta Asya yönetimlerinin insan hakları ihlallerine göz yumulmaktadır. Zaten, Bush yönetiminin Afganistan, Guantanamo ve Irak'taki uygulamaları insan hakları ihlalleri bakımından Orta Asya'da olup bitenlerden çok da farklı değildir.

Öte yandan, Orta Asya cumhuriyetleri her türlü köktenci grup için mümbit bir alan sunmaktadır. İslam dininin ortaya çıkışından hemen sonra bu dini kabul eden milyonlarca insanı barındıran Orta Asya, Sovyet egemenliği döneminde maruz kaldığı 'ateizm' propa-

⁴⁶ U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 -Uzbekistan*, 4 Mart 2002, <http://www.state.gov>.

⁴⁷ U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 -Tajikistan*, 4 Mart 2002, <http://www.state.gov>.

⁴⁸ U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2002*, 31 Mart 2003, <http://www.state.gov>.

gandasının etkisinden hızla kurtulmuştur. Fakat, bu süreci sadece İslamî uyanışla izah etmek mümkün değildir. Roma Katolik Kilisesi'nden Ortodokslara ve her türden Protestan kiliselerine kadar geniş bir yelpazede tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Orta Asya'da da dinin yeniden toplum hayatının bir parçası olmasına tarık olmaktadır. Yine de bu hareketlilikte özellikle dikkati çeken siyasal ve köktenci Müslüman unsurların yükselişe geçişidir. Özellikle Afganistan operasyonundan önce Özbekistan İslamî Hareketi (ÖİH) El-Kaide ile yakın bir işbirliği içine girerek Tacikistan topraklarını Özbekistan'a yönelik silahlı eylemler için bir üsse çevirmişti. 1980'lerin ortalarında Afganistan'daki gruplarla ne tür bir ilişki geliştirdiğine yukarıda değinilen ÖİH'nin eylemleri zaman zaman Özbekistan sınırlarının dışına taşarak Kırgızistan'a da yöneliyordu. Öte yandan, silahlı eyleme başvurmayan İslamî Kurtuluş Partisi (*Hizb-ut Tahrir al İslami*) daha barışçıl bir görüntü sergilese de, uluslarüstü bir İslam toplumu kurulmasını hedefleyen El-Kaide ile aynı çizgiyi paylaşıyordu. Bu noktada Washington yönetimi köktenci grupların yıkıcı eylemlerine karşı -tüm antidemokratik uygulamalarına rağmen- Orta Asya rejimlerini desteklemeye devam etti.⁴⁹

Öte yandan, radikal İslamcı grupların Batılı değerler üzerinden yürütülen küreselleşme olgusunu reddeden ve küreselleşmeyi hedef alan tutumları da Washington yönetimini son derece rahatsız etmekteydi. Orta Asya ülkelerinin uluslararası piyasalarla bütünleşmeleri ve böylece bölgenin yer altı zenginliklerinin daha "liberal" şartlarda ihraç edilmesi için çaba gösteren ABD, bu girişimlerine meydan okuyan grupların etkinliklerinin azaltılmasından yanaydı.⁵⁰ Küreselleşme, ABD dış politikasında o kadar önemli bir unsur haline gelmişti ki, Amerikan ulusal güvenlik stratejileri neredeyse bütünüyle küreselleşme eksenine oturtulmuştu. Washington 1990'ların ortalarından başlayarak küreselleşmeye direnen yönetimleri cezalandırmayı ve küreselleşmeye uyum sağlamakta zorlanan ülkeleri "desteklemeyi" ulusal politikalarının öncelikli unsurları arasına sokmuştu.⁵¹ Bu kapsamda, İslam ekseninde küreselleşmeye karşı çıkarak, camiler ve medreseler yoluyla küreselleşme karşıtı düşünceyi yayan gruplarla mücadele de ABD için öncelikli hale geldi. Bu ise Orta Asya'da mevcut yönetimleri desteklemek ve fırsat doğduğunda bölgeye askerî olarak yerleşmekle mümkün olabilirdi.

⁴⁹ Rajan Menon, "The New Great Game in Central Asia", *Survival*, Cilt 45, No 2, Yaz 2002, s. 190.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Dianne E. Rennack, "Economic Sanctions and U.S. Foreign Policy", *Foreign Affairs, Defense and Trade Policy: Key Issues in the 107th Congress*, Washington, Congressional Research Service, 2001, s. 3-4.

11 Eylül 2001'de New York ve Washington'da gerçekleştirilen terörist eylemler, bir yandan ABD'nin terörle mücadele söylemi altında dünyanın çeşitli bölgelerinde askerî operasyonlar yürütmesine imkan sağlarken, diğer yandan ABD'nin bir çok ülkeyle yakın işbirliği içine girmesine de yol açtı. Bu ülkeler arasında bazı Orta Asya cumhuriyetleri de bulunmaktaydı. ABD, Afganistan'da El-Kaide'ye ve ona destek veren Taliban rejimine karşı sürdürdüğü operasyonlar kapsamında ilk etapta Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan hava sahalarından yararlanmaya başladı. Ardından Özbekistan'ın *Termiz* ve *Hanabad*,⁵² Kırgızistan'ın *Manas* ve Tacikistan'ın *Kulyab*, *Kurgan-Tyube* ve *Hokand* havaalanları Amerikan ve İngiliz uçaklarına açıldı. Kırgızistan'a 3000, Özbekistan'a 1000 Amerikan askeri yerleştirilirken, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a yapılan ekonomik yardımlar bir önceki yıla göre iki kat artırılarak 2002 mali yılı için 580 milyon dolar olarak belirlendi.⁵³ Bu arada, Kazakistan'la ABD arasında yapılan bir anlaşma uyarınca Amerikan savaş uçakları acil durumlarda *Almatı* havaalanına inme hakkını elde ettiler. Ayrıca, tarafsız ülke statüsü taşıyan Türkmenistan silahlı kuvvetlerine Amerikan subayları tarafından askerî eğitim verilmesi konusu da gündeme getirildi.⁵⁴

Aslında, 11 Eylül sonrası bölgeye yerleştirilenler bu topraklara ayak basan ilk Amerikan askerleri değildi. Eylül 1997'de *Centrasbat-97* (*Central Asian Battalion*) tatbikatı kapsamında, ABD'nin 82. Hava İndirme Tümenine bağlı 500 paraşütçü Kuzey Carolina'daki üslerinden 7700 millik bir uçuştan sonra Özbekistan'a inmişlerdi.⁵⁵ Bu hareket sonrasında bir konuşma yapan NATO'nun Atlantik Bölgesi Başkomu-

⁵² Termiz Afganistan-Özbekistan sınırındaki Amuderya kıyısında kurulu bir kent olarak tarih boyunca Kabil ve Delhi'ye uzanan yolların başlangıcı olmuştur. 1894'te Afgan sınırındaki ilk Rus garnizonu da bu kentte kurulmuş, 1979'da Afganistan'ı işgal eden Rus birlikleri Termiz üzerinden harekete geçmişti. Özbekistan'ın Hanabad üssü ise 1980'li yıllarda Afganistan'a yönelik hava hareketleri için Sovyet hava kuvvetlerince kullanılmıştı. Nermin Guliyeva, "ABD-Özbekistan İlişkileri, 1992-2000", basılmamış yüksek lisans ödevi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2003, s. 13-14.

⁵³ Maynes, "America Discovers Central Asia", s. 121.

⁵⁴ Menon, "The New Great Game in Central Asia", s. 192.

⁵⁵ *Central Asian Battalion* (CENTRASBAT) tatbikatları, Orta Asya ülkelerinin barışın korunması ve insani müdahale gibi konularda etkinliklerinin artırılabilmesi için 1997'den beri Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve ABD'nin katılımıyla yürütülen bir faaliyetdir. CENTRASBAT esasen Aralık 1995'te alınan Orta Asya Ekonomik Topluluğu'nun (OAET) bir kararına uygun olarak 1996 başında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan silahlı kuvvetlerinden katılımı ve ABD'nin Atlantik Komutanlığı'nun desteğiyle kurulan ortak bir askerî birliklerdir. Tacikistan 1998'de OAET'ye katılmışsa da CENTRASBAT'a katkısı azdır. 1999'dan itibaren NATO'nun Barış İçin Ortaklık programına dahil edilen CENTRASBAT tatbikatlarına yukarıdaki ülkelerin yanı sıra, Türkiye, Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ukrayna'dan askerî personel ile Türkmenistan, Fransa, İngiltere, Moğolistan ve Almanya'dan gözlemciler katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.globalsecurity.org/military/ops/centrasbat.htm>.

tanı (SACLANT) General Jack Sheenan, "BM'nin Orta Asya bölgesinde bir insani operasyon yapmaya karar vermesi durumunda Amerikan silahlı kuvvetlerinin operasyona katılmaya hazır ve istekli olduklarını" ifade etmişti. Centrasbat tatbikatının 1998 ve 2000'de yapılan bölümlerine de ABD birlikleri katıldılar. 1999'da ise aralarında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan askerlerinin de bulunduğu bir gruba ABD Merkez Komutanlığı'nın (CENTCOM) merkezi Tampa'da eğitim semineri düzenlendi.⁵⁶

Bölgeye gelmeye "istekli" Amerikan birlikleri 2001 sonundan itibaren insani bir operasyon veya tatbikat kapsamında değil, "terörle mücadele" söylemi altında Orta Asya'ya girmeye başladılar. Böylece 1990'ların ikinci yarısından itibaren, yukarıda ele alınan nedenlerden ötürü, bölgeye güçlü biçimde girebilmenin yollarını arayan ABD Orta Asya'ya yönelik askerî açılımını başlatmış oldu. Bu durum, Rusya'nın "geçici onayı" ve bölge ülkelerinin işbirliğine yanaşmaları sayesinde kolaylıkla gerçekleştirildi.

Putin yönetiminin orta vadede Rusya'nın Orta Asya'daki etkinliğini ortadan kaldıracak ABD'nin bölgeye girişine yeşil ışık yakması son derece şaşırtıcı olmakla birlikte, Moskova yönetiminin 11 Eylül sonrasında ABD'ye "terörle mücadele" kapsamında verdiği destekle paralellik arz etmekteydi. Rusya, "ön alıcı saldırı" yaklaşımını da içeren ABD'nin "terörle mücadele" stratejisinden kendi adına kazanımlar çıkarma peşindeydi. Her şeyden önce, ABD'ye verdiği destek sayesinde, Çeçenistan'da gerçekleştirdiği operasyonlar, sivil halka uyguladığı baskıcı politikalar ve geniş insan hakları ihlalleri konusunda Washington'un sürekli eleştirilerine uğramaktan kurtulacaktı. İkincisi, ABD'ye verdiği destek karşılığında Amerikan şirketlerinin özellikle enerji alanında Rusya'ya yaptığı yatırımların artmasını talep etmekteydi. Üçüncüsü, NATO'nun genişlemesinde ve İttifak'ın operasyonlarında daha fazla söz sahibi olmayı talep etmekteydi. Son olarak, Orta Asya'da etkili olmaya başlayan Çin'in faaliyetleri ABD'nin bölgeye girmesiyle azalacaktı. Ancak Rusya bölge ülkelerinin ABD'ye desteğinin kendi denetiminde ve kendisinin onay verdiği ölçülerde olmasını istemekteydi. ABD'nin bölge ülkeleriyle, Moskova'yı aşarak doğrudan işbirliği içine girmesi, hatta 2002'de ABD ile Özbekistan arasında gizli bir anlaşma imzalanması Putin yönetimini rahatsız etti.⁵⁷ Bush yönetiminin 1972 tarihli Anti Balistik Füze Antlaşması'ndan çekilmesi karşısında Putin'i sessiz kalmakla suçlayan Rus muhalefeti,

⁵⁶ Robin Bhattı ve Rachel Bronson, "NATO's Mixed Signals in the Caucasus and Central Asia", *Survival*, Cilt 42, No 3, Sonbahar 2000, s.134.

⁵⁷ Subodh Atal, "Central Asian Geopolitics and U.S. Policy in the Region: The Post-11 September Era", *Mediterranean Quarterly*, Cilt 14, No 2, Bahar 2003, s. 106.

ABD'nin Orta Asya'ya hızlı girişi karşısındaki eylemsizliği de ciddi biçimde eleştirdi.⁵⁸

Putin yönetimi, ABD'nin Orta Asya'ya girişinin denetlenemez noktaya ulaştığını gördüğünde iş işten geçmişti. Moskova'nın Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'a yaptığı telkinler sonuç vermedi. ABD bölgedeki varlığını sağlamlaştıracak adımlar atmaya devam etti. Rusya, ABD'nin kendisini devre dışı bırakarak Orta Asya'da izlediği politikalar karşısındaki rahatsızlığını, Afganistan operasyonundan sonra Bush yönetiminin Irak'a yönelik tavrına destek vermeyerek gösterdi. Rusya'nın, Irak'ta kitle imha silahlarının var olduğunu iddia eden ABD'ye karşı Birleşmiş Milletler'de sergilediği davranış, Bush yönetiminin Rusya'nın "yakın çevresinde" yürüttüğü eylemlerden ne derece endişe duyulduğunun açık bir göstergesiydi. Benzer şekilde, ABD'nin İran, Suriye ve Kuzey Kore'yi hedef alan söylemlerini de desteksiz bırakan Rusya, Orta Asya'da kendisinin göz ardı edilmesini kabullenemeyeceğini bir kez daha gösterdi.⁵⁹ Bunun yanı sıra, Rusya'nın girişimiyle, Kasım 2002'de Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında 5000 kişilik bir acil müdahale gücü kuruldu. Aralık 2002'de Kırgızistan'la bir askerî anlaşma imzalayan Rusya, Bişkek'in doğusundaki *Kant* üssünde 20 savaş uçağı ve 1000 asker bulundurma hakkı elde etti. Yine de bu adımlar, Orta Asya ülkelerinin ABD'yle ilişkilerinin derinleşmesinin önüne geçemedi.⁶⁰

ABD'ye kapılarını açan Orta Asya ülkeleri ise tamamen Rusya'dan farklı amaçlarla hareket etmekteydiler. Bir kere, ABD ile işbirliği yapmak Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkelerin yöneticilerini yolsuzluk, demokratik olmamak ve insan hakları ihlalleri yapmak gibi ithamlardan kurtaracaktı. Nitekim, 11 Eylül öncesinde zaman zaman bu ülkelerin yöneticilerini eleştiren Washington yönetimi, Orta Asyalı liderlerin uzattıkları işbirliği eli karşılığında, yukarıda da ifade edildiği gibi, kendi resmî İnsan Hakları Raporlarında yer alan iddialar karşısında suskun kalmayı tercih etti.⁶¹ Ayrıca, Afganistan'daki Taliban benzeri köktenci İslamcı grupların Orta Asya ülkelerindeki etkinlikleri, bu ülkelerin yönetimlerini rahatsız etmekteydi. 1999'da Taşkent'te yaşanan bombalamalarda görüldüğü gibi eylemlerindeki şiddet unsurunu giderek artıran köktenci gruplar, zaten hassas dengeler üzerinde duran rejimler için gerçek tehdit haline gelmişti. Bu grupların Taliban'la yakın işbirliği içinde bulunmaları, Taliban'ı ortadan kaldıracak her türlü eylemin Orta Asya başkentlerinde memnuni-

⁵⁸ Rumer, "The Powers in Central Asia", s. 66.

⁵⁹ Atal, "Central Asian Geopolitics", s. 106.

⁶⁰ Menon, "The New Great Game in Central Asia", s. 192.

⁶¹ Bkz. Dipnotlar 44-48.

yetle karşılanmasını sağladı. Bu tür grupların üstlendiği Fergana Vadisi'nin denetim altına alınması ABD'nin askerî desteğiyle daha kolay olabilirdi.

Bunlara ilaveten, bağımsızlıklarını kazanmalarının üzerinden on yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, Rusya'nın bölgedeki etkinliğinin zaman zaman egemenlik sınırlarını zorlayacak biçimde devam ediyor olması Orta Asya ülkelerini rahatsız etmekteydi. ABD'nin bölgeye girişi bu ülkeler üzerindeki Rus baskısını azaltacak, oluşan yeni denge ortamında daha rahat hareket etmelerine imkan sağlayacaktı. Son olarak, ABD'nin bölgedeki askerî varlığı istikrarsızlık ve güvensizlik nedeniyle bölgeye girmekten çekinen Amerikan yatırımcılarının Orta Asya'ya büyük yatırımlar yapmaları için gerekli güvenlik altyapısını sağlayabilirdi.⁶²

Öte yandan, ABD'nin Orta Asya'ya askerî birlikler yerleştirme kararı aldığı sırada en fazla tartışılan konulardan biri bu yerleşmenin Afganistan operasyonu boyunca mı devam edeceği, yoksa ABD'nin bölgede kalıcı olmayı mı amaçladığıydı. Mevcut ABD politikası göz önünde bulundurulduğunda, bölgedeki Amerikan varlığının yakın dönemde azalmayacağı sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu sonuca ulaşılmasında en etkili olan unsur Amerikan savunma ve dışişleri politikalarını büyük ölçüde belirlemeye başlayan "yeni muhafazakar"ların (*Neo-Cons*) ABD'nin küresel egemenliği söylemini benimsemiş olmalarıdır. 1997'de ortaya atılan "Yeni Amerikan Yüzyılı" projesi (*Project for a New American Century*) etrafında kümelenen yeni muhafazakarlar, Amerikan çıkarlarına zarar veren terörizm, kitle imha silahlarının yayılması, küreselleşme karşıtı yönetimler gibi risk faktörlerinin ortadan kaldırılmasının yanı sıra, tek süper güç olan ABD'nin bu konumunu sağlamlaştıracak yeni açılımlara yönelmesini ve karşı koyulamaz askerî gücüne dayanarak dünyanın Amerikan çıkarları açısından stratejik önem taşıyan bölgelerini denetim altına almasını öngörmektedirler.⁶³

Bu noktada, daha önce işaret edilen Mackinder'in jeopolitik yorumlarına ABD'de yapılan atıfların sayısında da bir artış görülmektedir. Yeni muhafazakar görüşü benimseyenlere göre, ABD'nin küresel hakimiyetini güçlendirebilmesi ve bunu uzunca bir süre devam ettirebilmesi ancak Afganistan operasyonu öncesine kadar giremediği Orta Asya bölgesine girmesiyle mümkün olabilir. Bu atılım, büyük enerji

⁶² Rumer, "The Powers in Central Asia", s. 66-67; ve Atal, "Central Asian Geopolitics", s. 108-109.

⁶³ Mustafa Aydın, "Amerika Dünyadan Ne İstiyor? – ABD'nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi ve Dış Politikası", *Stradigma; aylık strateji ve analiz e-dergisi*, No 4, Mayıs 2003, s. 2-3; <http://www.stradigma.com.tr>.

kaynakları nedeniyle jeopolitik ve jeostratejik önemi 20. yüzyılın başına nazaran artan Orta Asya bölgesini denetleme imkanı sağlayacak, bu denetim de Mackinder'in "merkez bölge" olarak isimlendirdiği Avrasya coğrafyasında söz sahibi olma imkanını yaratacaktır. Diğer taraftan Rusya, Çin ve Hindistan'ın birlikte hareket etme eğilimleri içine girdiği bir dönemde attığı bu adımla ABD, kendisine meydan okuyabilecek bir gücün Asya'da yükselmesini engelleyebilecektir. Brzezinski daha 1998'de "Avrasya bölgesi ABD için başlıca jeopolitik ödüldür" diyerek, bölgenin ABD açısından önemini vurgulamıştı.⁶⁴

Öte yandan, Bush yönetiminin "terörle mücadeleyi" gerçekten başarıya ulaştırılabilmesi de ABD'nin bölgedeki varlığını sürdürmesine bağlıdır. Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Pakistan'daki üsler El-Kaide ve Taliban'dan arta kalanları takip etmek ve yok etmek için kullanılmaya devam edecektir. Kısa sürede bölgeden geri çekilme Amerikan karşıtı grupların cesaretlenmeleri ve bölgeye yeniden yerleşmeleri sonucunu doğurabilir. Bu noktada, şimdilik geçici statüyle kullanılan bu üslerin uzun vadede daimi nitelikli Amerikan üslerine dönüştürülmesi muhtemeldir. ABD'nin Özbekistan ve Kırgızistan'ı "stratejik ortak" olarak ilan etmesi ve Kazakistan ile Türkmenistan'la askerî ilişkilerini geliştirmeye çalışmasının ardında da ileriye dönük bu beklenti yatmaktadır.

Bunun yanı sıra, El Kaide benzeri terörist grupların örgütlenbilmesi için Orta Asya bölgesi benzersiz imkanlar sunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi, bu bölgede de işsizlik ve fakirlik had safhaya ulaşmıştır. Orta Asya ülkelerindeki yüksek doğum oranları, gelecek kuşakların da bu sorunla yüz yüze kalacaklarını göstermektedir. Hızla artan kırsal kesimden kentlere göçle birlikte yaşanan ekonomik ve sosyal sorunlar,⁶⁵ köktenci grupların taraftar toplamalarını kolaylaştırmaktadır. Taliban ve El Kaide benzeri örgütlerin tekrar güç kazanmalarını engellemek ancak bunların kök salabileceği ortamların ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir. Söz konusu hedefe ulaşılabilmesi ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da yürütülen Marshall yardımlarına benzer bir programın Orta Asya ülkeleri ve bunların yakın çevresinde işletilmesiyle mümkün olabilir. Böyle bir programın başarıyla yürütülebilmesi ise ancak Amerikan varlığının denetleyici unsur olarak bölgede bulunmasıyla gerçekleştirilebilir.⁶⁶

⁶⁴ Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, s. 135.

⁶⁵ Martin C. Spechler, "Crouching Dragon, Hungry Tigers: China and Central Asia", *Contemporary Economic Policy*, Cilt 21, No 2, Nisan 2003, s. 271- 272.

⁶⁶ Menon, "The New Great Game in Central Asia", s. 190.

ABD'nin bölgedeki varlığının uzun süreceği argümanını destekleyen bir diğer neden de Orta Asya cumhuriyetlerinin şimdilik bu varlıktan memnun olmalarıdır. Şüphesiz ABD ile yakınlaşmaya en fazla istekli bölge ülkesi, ÖİH ve Hizb-ut Tahrir'in faaliyetlerinden büyük endişe duyan İslam Kerimov yönetimindeki Özbekistan'dır. Kerimov ayrıca ABD'nin desteğini alarak, kendisini "genişlemeci emeller" taşımakla itham eden komşularına da gözdağı vermek istemektedir. Fakat, gerek Rusya'nun denetiminden kurtulabilmek, gerekse rejimlerini hedef alan gruplara karşı kendilerini daha dirençli kılabilmek için diğer bölge ülkeleri de Amerikanın bölgedeki varlığını alkışlamaktadırlar.⁶⁷

Rusya ise tam bir açmazla karşı karşıyadır. Putin yönetimi tüm çabalarına rağmen, ABD'nin bölgeye girişini denetleyememiştir. Bölgede giderek kök salan ABD'nin, Rusya'nun 19. yüzyıldan beri 'arka bahçesi' olarak gördüğü bu alandaki etkinliğini ortadan kaldırması kaçınılmazdır. Fakat, ABD'nin bölgedeki temel sorunları çözmeden hızla çekilmesi halinde de militan İslamcı hareketlerden terörizme, mülteci akınından uyuşturucu ve silah kaçakçılığına kadar içiçe geçmiş sorunlar Rusya'nun sırtına yüklenecektir. Böyle bir alternatif karşısında, Rusya'nun Orta Asya bölgesinde ABD'nin faaliyetlerine tümüyle köstek olması kendi güvenlik kaygıları açısından da rasyonel değildir.⁶⁸

Bütün bunlara rağmen, ABD'nin Rusya'yla diğer alanlardaki ilişkilerini tehlikeye atarak Orta Asya'da varlığını sağlamlaştırmaya çalışmasının uzun vadede Amerikan çıkarlarına zarar vereceğini savunan görüşler de vardır. Bu görüşü savunanlar, Orta Asya'daki Amerikan varlığının Rus ordusu ve istihbarat örgütleri içindeki geleksel Amerikan karşıtlarını güçlendireceğini, milliyetçi söylemleri alevlendirebileceğini, bu durumun da bütün ekonomik zorluklarına rağmen halen nükleer bir güç olarak uluslararası alanda etkinliğini tam olarak yitirmeyen Moskova ile Washington'u karşı karşıya getireceğini ileri sürmektedirler. Dahası, ABD'nin radikal İslam ve terörizmle mücadele çerçevesinde Orta Asya'daki baskıcı rejimleri desteklemesinin daha önce Mısır ve Suudi Arabistan örneklerinde Ortadoğu bölgesinde görüldüğü gibi, Orta Asya'da da hedeflenenin aksi sonuçlara yol açabileceği iddia edilmektedir. Bölge ülkelerinin birbirleriyle ilişkilerinde toprak bütünlüğü, sınırların tanınması ve yetersiz su kaynaklarının paylaşımı gibi ciddi sorunların varlığı dikkate alındığında,

⁶⁷ Ibid., s. 191.

⁶⁸ Ibid., s. 194.

ABD'nin bölgede bulunmasının kendisi ve bölge ülkeleri için yaratabileceği olumsuzluklar daha açık görülmektedir.⁶⁹

Sonuç

Washington'un Orta Asya'ya başlattığı açılımın geleceğini ABD yönetiminin küresel politikalarının alacağı biçim belirleyecektir. George Walker Bush'un Kasım 2004'de yapılacak seçimlerde bir dönem daha ABD başkanlığına seçilmesi ve böylece "yeni muhafazakarların" ABD yönetimindeki varlıklarını daha da sağlamlaştırılmaları halinde, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Orta Asya'da da ABD'nin güç merkezli politikalarını devam ettirmesi beklenebilir. Yeni muhafazakar Amerikan yöneticilerin küresel hedefleri, ABD'ye zarar veren risk unsurlarının yok edilmesiyle sınırlı değildir. Bu bağlamda, Orta Asya'daki terör gruplarının ve radikal örgütlerin tamamen yok edilmesi, ABD'nin bu bölgeden çekilmesi sonucunu mutlaka vermeyebilir.

Bölgenin taşıdığı jeopolitik önem, bir kere Orta Asya'ya ayak basan ABD'nin güçlendirilmiş askerî işbirliği mekanizmaları doğrultusunda varlığını perçinlemesine dönüşebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de yaşanan benzer biçimde, askerî-ekonomik bağımlılık sarmallarının yaratılmasıyla, ABD'nin bölgedeki varlığının doğal nedenleri kendiliğinden ortaya çıkacak, bölge yönetimleri daha fazla Amerikan yardımı ve desteği alabilmek isteğiyle ülkelerindeki Amerikan varlığını savunacaklardır. Afganistan operasyonunun Nisan 2003'den itibaren NATO komutasında yürütülmesi, Orta Asya ülkelerinin NATO'yla ilişkilerinin de gelişmesini sağlayabilir. ABD'nin bölgede mevcut rejimleri desteklemesi ise Orta Asya cumhuriyetlerinin ulus inşa süreçlerini ve demokratikleşmelerini geciktirecektir.

Öte yandan, bu senaryonun işlenmesi halinde uzun vadede Rusya ve Çin ile ABD arasında Orta Asya konulu ciddi gerginliklerin yaşanması kaçınılmazdır. Bu sadece Orta Asya'ya egemen olma değil, ama Mackinder'in "merkez bölgesi"ni kimin denetleyeceği ve Brzezinski'nin işaret ettiği "büyük ödülü" kimin alacağı yönünde de bir mücadele olacaktır.

⁶⁹ Rumer, "The Powers in Central Asia", s. 66.